

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: РЕТРОСПЕКЦІЯ УЯВЛЕНЬ

Здійснюється ретроспекція взаємозумовленості держави та суспільства в поглядах видатних мислителів, уявлень про громадянське суспільство.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, демократія, свобода.

Проблема громадянського суспільства не є новою в історії людства. «Дуалізм держави та суспільства виявляється як постійна складова історії та політичної філософії Європи, починаючи з часів Платона» [7, с. 279]. Історично перші погляди на громадянське суспільство сягають своїми коренями ще в часи давньої Греції. Сьогодні маємо досить чисельні дослідження з проблеми громадянського суспільства, утім ми маємо за мету звернутися до ретроспекції творчості видатних мислителів Арістотеля, Н. Макіавеллі, І. Канта, Г. Гегеля, К. Маркса. Ф. Енгельса, М. Бакуніна, Ф. Ніцше та оцінок більш пізніх мислителів як засадничих принципів сучасних досліджень.

Ідею громадянського суспільства прийнято пов'язувати з ім'ям Арістотеля, його уявленням про поліс у значенні «політичного», яке охоплювало своїм змістом усі ключові сфери суспільного буття. Належність до полісу, за Арістотелем, означала бути громадянином держави, підкорюватися її законам. Тому аж до XVIII століття громадянське суспільство ототожнювалося із державністю та політикою. Навіть Дж. Локк та І. Кант уживали поняття «громадянське суспільство» та «держава» до певної міри як синоніми, але за всіх часів незмінним залишалося бачення зв'язку його формування із індивідуальною свободою та самоцінністю кожної окремої особистості. Вже тоді Дж. Локком, а пізніше Ш. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо ставилися питання про свободу особистості, її незалежності від держави в загальній концепції індивідуалізму.

Громадянин є сувереном в державі, мета якої - захист прав та свобод її громадян – така головна ідея стосунків суспільства й держави в переважній більшості концепцій та в І. Канта зокрема. Розв'язання проблеми індивідуальних свобод, незалежності інституцій громадянського суспільства, які здатні забезпечити дотримання загальнолюдських моральних норм від втручання держави, запропонував І. Кант, проголосивши ідею «моральної автономії» особистості. Кожна особистість – це самоціль, вона не може розглядатися як засіб здійснення державних завдань навіть тоді, коли це є завданням загального блага. Ідея громадянського суспільства в кантівській політичній філософії вкладається в тезу: кожен громадянин держави має право бути володарем самого себе, внаслідок чого він є правовим партнером своєї держави.

Але на особливу увагу в забезпеченні свободи особистості, на нашу думку, заслуговує концепція громадянського суспільства Г. Гегеля та його послідовника К. Маркса. За Г. Гегелем, увесь історичний поступ є поступом розвитку ідеї свободи. Він не був палким прихильником демократії, хоча відомим є його захоплення «чудовою афінською демократією». Позицію Г. Гегеля стосовно державного правління більше розкривають його слова із «Філософії права»: «Народ, узятий без свого монарха й безпосередньо пов'язаного з останнім розчленування цілого, є безформенною масою, яка вже більше не являє собою держави...» [2, с. 305]. Справжня, позитивна свобода, за Г. Гегелем, передбачає обмеження, проте не будь-яке, а на кшталт: свавілля не є позитивною свободою, воно є нерозумною свободою. Свобода ж Г. Гегелем тлумачиться в спінозівському дусі як усвідомлена необхідність, на підставі чого він приходив до висновку, що громадяни досягають свободи лише за умов звички до дисципліни. Позбавлений державної організації народ він називає «безформенним агрегатом» людей. Його розуміння демократії як хаосу егоїстичної волі людей, які протиставляють власний інтерес спільному інтересу, красномовно розкривають такі слова: «...агрегат приватних осіб часто називають народом; але як такий агрегат він є, однак, *vulgus* (чернь), а не *populus* (народ); і щодо цього єдиною метою держави є те, щоб народ не отримував існування, не досягав влади та не здійснював дій в якості такого агрегату. Такий стан народу є станом безправності, аморальності і нерозумності взагалі» [1, с. 324-325]. Права, які надає демократія особистості, не повинні суперечити державним інтересам, вони мають узгоджуватися з ними в ім'я свободи громадянина. Вільним є той громадянин, який чинить згідно із законами держави таким чином, що вони сприймаються людиною уже не як зовнішні чинники, а як внутрішні моральні настанови. Однак, яким же вбачається Г. Гегелю шлях до такого суспільного стану? Відповідь на це питання дають інші його слова: «Щоб стати вільним, щоб набути здатності до самоуправління, всі народи повинні були тому пройти попередньо через сувору дисципліну та підкорення волі пана» [1, с. 225]. Г. Гегель визнає, що через примус державним законам, можливо, навіть далеко не демократичним, коли їхні виконання, підкорення їм стануть звичкою, зникне потреба в примусі, тому що людина втратить відчуття внутрішнього опору їм, втратить усвідомлення суперечності. Отже, Г. Гегель розв'язує протиставлення самосвідомої дисципліни давніх греків, їхню «чудову афінську демократію» римському примусу до

дисципліни на користь останньої. Він це ілюструє на прикладі захоплення влади тираном Пізістратом, спираючись на яку, він привчив афінян до свідомої покори як власного волевиявлення. Будь-який державний закон спочатку видається насиллям усім, а потім лише окремим людям. Упровадження державних законів здійснюється насиллям щодо громадян «до тих пір, доки вони не досягнуть правильного розуміння, і закон не стане для них їхнім власним, перестане бути чужим» [4, с. 143].

Наразі концепція громадянського суспільства Г. Гегеля передбачає примус, насилля, підкорення своєвілля громадян, їхньої свідомої волі державним законам. Про це красномовно свідчить його висновок: «Рабство й тиранія становлять ... в історії народів необхідний ступінь і тим самим дещо відносно правомірне» [1, с. 225-226]. Якщо особистість в історії відіграла роль тирана, то це є виправданим у разі, коли тиранія сприяє історичному прогресу. У цьому й полягає велич правителя, зокрема таких історичних постатей як Пізістрат, Робесп'єр, які, на думку Г. Гегеля, були великими особистостями «саме тому, що вони бажали й здійснили велике і при тому не уявне та позірне, а справедливе та необхідне» [3, с. 30].

Продовжувачем гегелівського вчення про діалектику свободи та необхідності, держави та громадянського суспільства став К. Маркс зі своєю теорією суспільства та диктатури пролетаріату. Він вважав, що суспільство «історично повинне пройти через диктатуру пролетаріату». Громадянське суспільство, за К. Марксом, є продуктом історичного розвитку й зумовлене особливими формами класового розшарування суспільства та виробничих відносин, на захисті яких стоїть відповідна політико-правова система. Громадянське суспільство як породження буржуазного суспільства має тимчасовий характер, оскільки утримує у собі власного могильщика - пролетаріат. Але певний час пролетаріат «потребує держави, - зазначає Ф. Енгельс, - він потребує її не в інтересах свободи, а в інтересах придушення своїх противників, а коли стає можливим говорити про свободу, тоді держава як така перестає існувати» [9, с. 7].

Зосередившись на сфері матеріального виробництва в аналізі громадянського суспільства, К. Маркс належним чином не врахував такі громадські утворення як спілки, асоціації, общини тощо. Протиставлення громадянського суспільства державі в нього полягає у тому, що громадянське суспільство є виявом матеріальної сфери, а держава - надбудови. Зокрема, у своїй праці «До єврейського питання» він писав: «Завершена політична держава є по своїй суті родовим життям людини, на протилежність її матеріальному життю. Усі передумови цього егоїстичного життя продовжують існувати поза державною сферою, у громадянському суспільстві» [8, с. 363]. Таким чином, протистояння держави та громадянського суспільства переноситься в площину родового та індивідуального в людині, - в державі людина постає родовою істотою, позбавленою власної індивідуальності. Концептуально громадянське суспільство пов'язане, насамперед, із ідеєю індивідуальної свободи, індивідуальною самоцінністю, і найдосконаліша держава своїми політичними свободами не замінить особистої свободи. Держава поєднує інтереси суспільства як цілого, так і окремих його громадян, а право як атрибут державності іманентно утримує в собі обмеження на свободу. Остаточне розв'язання суперечностей держави та громадянського суспільства полягає не в тому, щоб перетворити державу із органу, який стоїть над суспільством, в орган, підпорядкований йому, а в повному відмиранні держави і права.

Споріднену гегелівській діалектиці свободи та необхідності ідею диктатури пролетаріату зустрічаємо в соціальній філософії К. Маркса та його послідовників, які вважали, що суспільство саме висуне зі своїх кіл керівників, здатних зламати свавілля анархічно налаштованих людей та привчити їх до державницьких порядків шляхом насилля в ім'я демократії. І хоча насильницька діяльність такого вождя обмежена в часі лише конкретними завданнями призвичаєння громадян до дисципліни, «держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як революційною диктатурою пролетаріату» [9, с. 28]. Але в підсумку передбачається «відмирання» самої держави. Саме останнє положення марксистської соціальної теорії і стало предметом гострої критики її опонентами як до практики соціалістичної революції, так і після неї. Історія підтвердила негативні передбачення такого «громадянського суспільства».

Видається достатньо обґрунтованою критика К. Маркса М. Бакуніним, який ще задовго до практики втілення цих ідей визначив можливість виникнення такої суспільної системи як «авторитарний комунізм», в якому панівне місце посяде «червона бюрократія». «Авторитарний комунізм, - пише М. Бакунін в своїй праці «Анархія по Прудону», - монополізує власність не на користь буржуазії, а на користь фікції, на користь абстракції-держави, істоти уявної, але для народу ця фікція втілиться в надто конкретних представників, державних людей, чиновників, які будуть свавільно володарювати суспільним капіталом» [5, с. 6]. М. Бакунін заперечує положення марксизму, що правляча меншість буде складатися із робітників. На його думку, вони із представників народу перетворяться у правителів народу, відірвуться від народу і стануть дивитися на робітничий рух з висоти державності, а те, що марксистки звуть «диктатурою пролетаріату», насправді буде «купкою привілейованих вибраних, або навіть невибраних».

Стосовно ж тимчасовості авторитарного панування, то і тут М. Бакунін не погоджується із К. Марксом. В праці «Державність і анархія» він зазначає: «Ніяка диктатура не може мати іншої мети, окрім увіковічення себе» [5, с. 5]. Можна погодитися з тим, що кожна владна структура буде прагнути не до самознищення, а до самозбереження.

Стосовно тези, що насилля, примус призведуть до свободи громадян у вигляді звички підкорятися демократичним порядкам, то і тут думка М. Бакуніна дещо інша. Насилля в будь-якій формі може призвести лише до моральної та інтелектуальної деградації громадян. «Диктатура, - пише він, - здатна породити в народі лише рабство [там само]. І далі читаємо: «Таке суспільство було б суспільством не людей, а худоби [5, с. 6], що важко, як на нас, ототожнити із громадянським суспільством. За Бакуніним, громадянським є те суспільство, в якому здійснюється принцип самоуправління народу. Проте заперечується не будь-яке управління, а лише централізоване державне управління, зосереджене в одних руках. Натомість він пропонує вільну організацію управління «знизу догори» - робітничих асоціацій, груп, общин, волостей, областей та народів - такий зразок соціального устрою, можливо, є не менш утопічним, ніж попередній. Ставлення М. Бакуніна до держави стає зрозумілим через його захоплення політичною теорією Н. Макіавеллі, принаймі про це свідчать його цитування. Н. Макіавеллі зробив висновок, що основним принципом державної політики є злочин: «Тільки за допомогою злочину можна створити, зміцнити та зберегти державну владу: але з того моменту, коли злочин починає слугувати знаряддям держави, він стає добродієм» [13, с. 64].

Не можемо залишити поза увагою концепцію державності Ф. Ніцше, яка на тлі: вже зазначених бачиться дещо оригінальною, зокрема, через твердження про «виродження» держави внаслідок її демократичності. Для Ф. Ніцше прагнення державної демократії створити благополуччя для громадян є злочинним наміром. В своїй праці «Людське, надто людське» він висловлюється достатньо чітко: «Держава є мудрою організацією для взаємного захисту особистостей; якщо надмірно вдосконалити її, то в решті решт особистість буде нею ослаблена та навіть знищена - тобто буде в корені зруйнована первісна мета держави» [10, с. 365]. Так, через демократію, на думку Ф. Ніцше, пролягає прямий шлях до виродження держави, а там і нації. Поступово уряд перетвориться з органу влади на «орган народу - а не якийсь опікуваний та шанований «верх» по відношенню до вихованого в цнотливості «низу» [10, с. 435]. Все зазначене є свідченням того, що воля до влади при демократичному устрої зламана, як мінімум, вона перестає бути базисною, провідною, і в результаті нація вироджується. А в що ж перетвориться постдемократична держава? Відповідаючи на це питання, Ф. Ніцше припускає такий варіант розвитку: демократичні держави закономірно чекає переродження в деспотичні, типовим зразком яких, на думку Ф. Ніцше, є соціалістичний тип державності, а шлях до соціалізму пролягає через ненависну Ф. Ніцше демократію. «Сучасна демократія є історичною формою падіння держави» [10, с. 445]. Демократична держава уявляється Ф. Ніцше натовпом різношерстих, говірливих, бідних волею, придатних для самих різноманітних цілей працівників, які «мають потребу в панові і повелителі як хлібі насущному». А звідси і закономірний для Ф. Ніцше висновок: оскільки державна демократія неминуче породжує духовну убогість нації, психологію рабства, готовність невідступно слідувати за вождем, то такий вождь як тиран неминуче з'явиться. Щоправда, за Ф. Ніцше, оскільки люди самолюбиві та помірковані, вони не допустять хаосу і швидше за все створять щось більш досконале, ніж держава, адже людству вже відомий історичний приклад руйнації родової общини. Виходячи із вищесказаного, стають зрозумілими і претензії Ф. Ніцше до демократії як прояву громадянських свобод.

Однак чи не найпоширенішим в політологічній літературі є бачення держави як способу політичної організації суспільства. В такій концепції держави її роль щодо громадян концентрується на організаційному аспекті державних інституцій. За умов нерозвиненості політичних партій держава до певної міри персоніфікувалася із нацією, а то й наднаціональним органом. Організаційні функції держави мають універсальний характер, вони поширюватися на всі сфери суспільного буття та на всі складові соціальної структури, всі стани громадян, які юридично належали до держави.

З розвитком політичної організації формується нове бачення держави. Із засобу універсальної організації держава трансформується в соціального арбітра. Ця концепція держави набуває свого визнання в західній політологічній літературі в середині минулого століття та закріплюється в конституційному праві декотрих країн. «Держава-арбітр» врегульовує та узгоджує майнові та правові інтереси всіх соціальних груп, класів тощо. З розвитком політичних партій, посиленням їх ролі набувають нового значення недержавні утворення - форми самоуправління громадян, які охоплюють широкий спектр проблем суспільного співіснування громадян. До таких недержавних організацій як найбільш впливових можна віднести, окрім профспілок, різноманітні об'єднання громадян на кшталт спілок культурно-просвітницького спрямування, етнонаціональних об'єднань, союзів підприємців, релігійних організацій тощо, якщо не говорити про злиття політики та капіталу. Ми виказали застереження тому, що через своє втручання держава «робить багатство потенційним джерелом влади... Через те економічна влада цілковито залежить від політичної...» [12, с. 139]. Тому перехід до стану громадянського

суспільства пролягає через якомога більше послаблення впливу держави, політичних партій та посилення впливу недержавних громадських об'єднань самоуправління, тобто запровадження того, що К. Поппер називає «чисто формальною свободою». Економічна влада, відокремлена від політичної, постає ефективною противагою державному утиску громадянських свобод.

Звісно, ми висвітили крайнощі в баченні держави, а, як на нас, будь-яка односторонність в поглядах на державу не є на користь визначенню громадянського суспільства. Взаємостосунки держави та самоорганізації громадян обумовлені як самою формою держави, так і спрямованістю громадянських утворень, їх конструктивністю. Оптимальною буде така їх взаємодія, коли органи самоврядування стануть свого роду збуджуючою ситою впливу на державний сектор управління щодо розв'язання актуальних для громади проблем як тактичного, так і стратегічного характеру, послаблюючи державні владні функції на користь громадянських. Проте сам спосіб впливу на державу детермінований формою правової організації та способом реалізації державної політичної влади.

Громадянське суспільство можливе лише за умов дотримання державної справедливості, прав та свобод громадян. Ця ідея ще з часів Платона плекається усіма народами, але чи завжди право, свобода та справедливість йдуть разом, чи є їм межа, і чи не суперечать вони одне одному? В науковій літературі немає одностайності щодо відповідей на ці питання. Досить цікаву думку щодо їх співвідношення висловив А. Камю: «Революція, яка здійснюється ради справедливості за допомогою свободи, в решті решт підбурює їх одну проти одної» [6, с. 342]. «Спочатку революція пробує втамувати породжений нею бунтарський дух, потім волею-неволею відкидає його ради подальшого самоутвердження» [6, с. 343].

Таким чином, можемо зробити висновок, що протесті форми вияву громадянських свобод, хоч вони і конституційні, не є однозначно прийнятним шляхом до справедливості як загальнолюдської цінності. Збереження за громадянськими організаціями права на постійне, послідовне правове самовираження є не менш ефективним засобом, ніж право на масове бунтарство як стрибок в розв'язанні кількісних протестних накопичень. «Там, де право здійснюється без зволікань, рано чи пізно з'явиться і справедливість, яка ґрунтується на ньому» [6, с. 345]. І далі А. Камю розвиває думку про право на свободу слова як фундамент розбудови правового громадянського суспільства. Завдяки свободі слова відбувається вплив громадянських організацій на державну політику в інтересах справедливості. «Справедливість в мовчазному світі, - зазначає А. Камю, - поневолена і німа, руйнує співпричетність людей і в решті решт перестає бути справедливістю» [там само].

В певних розробках ступінь демократичності і самоуправління, свободи ототожнюється із багаточисельністю політичних партій. До певної міри пряма залежність існує. Історичний досвід свідчить, що партії є сполучною ланкою між державою та певними прошарками суспільства, є свого роду політичним представництвом народу у владі. Через політичні партії реалізуються певні цілі, здійснюється вплив як на внутрішню, так і на зовнішню політику держави. Однак все це за умов достатньої розвиненості партій та їх репрезентативності. Українським політичним партіям не є притаманним ні перше, ні друге, оскільки абсолютна їх більшість не має ні чітко визначених ідеологічних орієнтирів, ні науково-обґрунтованих доктрин стратегії розвитку; здебільшого вони представляють не вподобання громадян, а власні кон'юнктурні, переважно економічні інтереси. А незорганізованість та антиномічність позицій партій лише взаємно нівелюють їх вплив на державні інституції. Тому можна сказати, що в Україні навіть більш-менш потужні партії не є захисниками свобод громадян, будівничими громадянського суспільства. Тим більше, що в багатопартійності криється парадоксальність, що підтверджується словами Дж. Коупа: «Дві партії здатні забезпечити часткову демократію, але цілковиту демократію може встановити лише одна партія...» [11, с. 355]. Ми не будемо торкатися аргументації Дж. Коупа на користь свого твердження, оскільки, по-перше, вона є достатньо вразливою для критики, адже політична свобода є гарантією індивідуальних громадянських свобод, а, по-друге, ми маємо виходити з того, що громадянське суспільство - це передусім відокремлення державної влади від політичних структур. Отож питання стосовно багатопартійності, існування політичної опозиції як факторів демократичності суспільства, показника його громадянськості є достатньо дискусійним і виходить за межі тематики нашої статті, а відтак має стати предметом окремого дослідження. В контексті розв'язання нашої проблеми маємо лише зазначити, що політична свобода у будь-якому випадку слугує особистісній свободі, але навіть в умовах багатопартійності ні в якому разі не замінює її. Підсумовуючи, наведемо достатньо оригінальну, як на нас, думку із приміток К. Поппера щодо розбіжностей в поглядах на громадянське суспільство: «Для всіх цих поглядів є спільною певна формула - «неминучість плюс свобода» [11, с. 228].

Проблема громадянського суспільства для України - це окрім всього ще і проблема незворотності державного реформування, продекларованого понад п'ятнадцять років тому, зміст якого полягає в побудові суспільного устрою на засадах демократичності, громадянських свобод та гуманізму. Однак до цієї декларації громадянських свобод українська нація пройшла складний шлях випробування різноманітних моделей стосунків

громадянина та держави. Утвердження політичної незалежності України, перманентні революційні перетворення (в сенсі якісних політичних змін) перетворили революційний дух в самоцінність нації, за якою втрачається бачення кінцевої мети - побудови громадянського суспільства. Кожна нова генерація політиків впевнена в тому, що саме вона покликана забезпечити громадянину права і свободи, справедливість і моральність, свободу слова, вірувань тощо через політичний плюралізм. Втім, як не прикро, справджуються слова А. Камю: «Доброчинність не може відокремитися від дійсності, не перетворившись при цьому в зле начало» [6, с. 349].

Можна з достатньою мірою впевненості стверджувати, що для української нації головною перешкодою для налагодження конструктивних відносин між громадянським суспільством і правовою державою є блокування розвитку її соціальності з боку груп корпоративних інтересів, які набувають різних форм і характеризуються особливою агресивністю, здатністю нехтувати законами, низьким інтелектуальним наповненням і високою матеріальною претензійністю, байдужістю до прав громадян і державності в цілому та схильністю до силового вирішення власних проблем. Можливо виправдовується гегелівське положення, що демократично влаштована держава не виключає застосування насилля щодо внутрішніх та зовнішніх супротивників. Демократія нерозривно пов'язана не лише із правами і свободами, а і з дисципліною та відповідальністю. Отож саме проблема свободи, а відтак і відповідальності в стосунках громадян із державою на сьогодні є на вістрі національного правового державотворення. Не забуваймо, що саме поняття «право» іманентно утримує в собі обмеження свободи, масштаби цих обмежень залежать від характеру держави, яка здійснює це право. Проблема криється у досягненні оптимального співвідношення права, свободи, відповідальності.

В доктрині лібералізму, яку проводить сьогодні Україна, державна політика відсувається на другий план, пріоритетність набуває державність економічної влади. Політична влада підміняється економічною саморегуляцією. Держава лібералізму втрачає функції соціальної регуляції, а стосовно економічної регуляції, то вона зводиться не до здійснення політичних прав, а до суто юридичних прав власності. Отже, формальна свобода суб'єкта громадянських свобод веде до розділення правової держави та економічного суспільства за рівнем статків, обумовлює збереження за державою соціальних функцій. Якщо індивідуальна та загальна воля суспільства не співпадають, а в дійсності вони і не можуть співпадати, то загальна воля проявляється по відношенню до індивідуальної в формі державності, відтак і індивід несе відповідальність перед державою. Ідея держави - гаранта індивідуальних соціальних свобод - повинна підноситися над будь-яким загальним економічним інтересом. Таким чином, соціальне розшарування гальмує установку лібералізму на відокремлення держави від суспільства. А звідси, - проводячи державну політику лібералізму, влада має дотримуватися і основних його приписів: «державна не повинна торкатися приватних інтересів індивідів» [7, с. 279]; якщо держава не відділена від суспільства, то вона виявляється неспроможною керувати суспільними процесами, оскільки є їх похідною» [7, с. 281]; управлінські функції держави є демократичною участю в соціально-економічному врегулюванні суперечностей індивідуального, корпоративного та загального інтересів. Поки що основним принципом державної політики є до певної міри «принцип штучної і головним чином механічної сили, яка спирається на ретельно розроблену наукову експлуатацію багатств та життєвих ресурсів нації та організованої таким чином, щоб тримати її в абсолютній покорі» [13, с. 65]. Утім, якщо не вдаватися в ілюзії на кшталт «відмирання» держави тощо, то маємо виходити з дійсності, що держава є необхідним злом: чим воно менше, тим краще для суспільства. Необхідність полягає в здійсненні політичного реформування, яке є неможливим без центру, як неможливе без державності і врегулювання інтересів, стосунків громадян за умов економічної та національно-політичної поляризації суспільства та посилення демократичних тенденцій. Надмірний революційний ентузіазм «низів» являє певну небезпеку. Громадянське суспільство не можна звести до простої сукупності громадянських організацій, а тим паче до формального плюралізму політичних партій. Стосунки між державою та громадянськими організаціями не варто оцінювати як антагоністичні, структури яких взаємозаперечують одна одну - адже конфлікт між ними становить рушійну силу поступу до громадянського суспільства.

Спонтанність та стрімкість соціальних перетворень, які відбуваються на хвилі бунтарського духу, не отримують адекватного відображення в інерційній суспільній свідомості. Народу не вистачає часу засвоїти новації, він не готовий до нової системи, а зміни не встигають інституалізуватися та закріплюватися. Бурхливий потік змін, який спрямований на руйнацію старої системи, не вдається потім зупинити та врегулювати. Надмірна поляризація суспільства, відсутність стійкого політичного центру і соціальних сил, які стояли б за цим центром, не сприяють тому, щоб ввести стихійне реформування в демократичне русло. А це може призвести до ще гіршої форми державного правління, ніж та, проти якої протестували, - від цього застерігає А. Токвіль. Ще більш радикально з цього приводу висловився Ф. Ніцше, який попереджував, що, якщо народні маси коли-небудь дорвуться до влади, вони закують себе в залізні кайдани і будуть вимагати ще більш жакливого дисципліни. Він мав на увазі, що за умов відсутності у суспільстві усталених демократичних традицій люди неспроможні миттєво піднятися з рівня

свідомості пригноблених до рівня свідомості вільних громадян. Таким чином, більш правомірним є шлях здійснення демократичних перетворень в напрямку до громадянського суспільства саме з центру - яким є держава.

Назагал, кожна революційна ідеологія до певної міри міфологізована, романтизована, і тому плани, як правило, «нездійсненні у тому вигляді, як їх задумали, оскільки навряд хоч якась соціальна дія дає точнісінько ті наслідки, що від неї чекали» [11, с. 186]. Суспільство розвивається відповідно до об'єктивних законів історії, а не згідно з чіткими раціоналістичними задумами.

Завершити наш статейний аналіз проблеми громадянських свобод маємо словами К. Поппера, які, на нашу думку, найкраще розкривають стан розробленості теми громадянського суспільства: «Ми повинні й далі просуватися до невідомого, відчуваючи непевність і небезпеку, використовуючи наш розум, щоб планувати, наскільки це можливо, як нашу безпеку, так і нашу свободу» [11, с. 355]. Отже, пошуки коренів соціальних негараздів мають застерегти сучасників від повторення історичних помилок.

Звісно, ми не можемо претендувати в межах статейного дослідження на повноту висвітлення такої неосяжної теми як проблема громадянського суспільства, вона є невичерпною, однак найбільш перспективним напрямком в подальшому її дослідженні є аналіз впливу багатопартійності політичної системи суспільства на громадянські свободи його членів.

Список літератури

1. Гегель Г. Соч. в XIV т. / Г. Гегель. - М: Соцэкгиз, 1929-1958. Т. III. – 371 с.
2. Гегель Г. Соч. в XIV т. / Г. Гегель. - М: Соцэкгиз, 1929-1958. Т. VII. - 435 с.
3. Гегель Г. Соч. в XIV т. / Г. Гегель. - М: Соцэкгиз, 1929-1958. Т. VIII. - 514 с.
4. Гегель Г. Соч. в XIV т. / Г. Гегель. - М.: Соцэкгиз, 1929-1958. Т. IX. - 442 с.
5. Исаев А. «Коммунистическая антиутопия» М. Бакунина / А. Исаев // Аргументы и факты. - 1990. - № 12. - С. 5-6.
6. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю. - М.: Политиздат, 1990.-415 с.
7. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм / П. Козловски. - М.: Республика, 1998. - 368 с.
8. Маркс К. Твори / К. Маркс, Ф. Энгельс. - 2-ге вид. - К.: Вид. політ, літ-ри України, 1958. -Т. 1.-657 с.
9. Маркс К. Твори / К. Маркс. Ф. Энгельс. - 2-ге вид. - К.: Вид. політ, літ-ри України, 1958 .-Т. 19. -642 с.
10. Ницше Ф. Сочинения в 2 т. Т. 1 / Ф. Ницше. - М.: Мысль, 1990. - 831 с.
11. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. - К.: Основи, 1994. -Т. 1.-444 с.
12. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. - К.: Основи, 1994. -Т. 2. - 494 с.
13. Предисловие к публикации. Бакунин М. Коррупция. - О Макиавелли. - Развитие государственности // Вопросы философии. - 1990. - № 12. - С. 53-66.